

ГІПОТЕЗИ

Олександр Ільїн

●

ОЛЕКСАНДР МАРКОВИЧ—АВТОР «ІСТОРІЇ РУСІВ»?

«Історія Русів» — визначна пам'ятка української літератури, історичної та політичної думки. Цей твір захопив Пушкіна і Рилєєва, надихав Гоголя при створенні героїчних образів «Тараса Бульби», Шевченка і Герцен використовували теми, образи та ідеї «Історії Русів» як засіб викриття і таврування національно-колоніальної політики царату. Окремі сюжети з пам'ятки опрацьовували Костомаров, Гребінка, Куліш та інші. Михайло Драгоманов писав: «...взагалі ніщо, окрім Біблії, не мало такої, сили над системою думок, як «Історія Русів». «Історія Русів» була безпосередньою предтечею «Кобзаря»...» Основна засада твору — натуральне, моральне та історичне право українського народу на самостійний державно-політичний розвиток: «...прагнув він (український народ) волі або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те згадки, всьому людству властиві».

Час написання і автор «Історії Русів» — невідомі. Ці нерозгадані таємниці хвилюють і нині багатьох дослідників. Недавно з'явився роман Юрія Хорунжого «Злет і заземлення Григорія Полетики», присвячений цій розгадці.

Автор «Історії Русів» дуже вправно законспірував себе, розуміючи можливі наслідки свого викриття царськими шпигунами. Він навмисно закінчує твір словами: «...на початку року 1769-го, рушили війська у загальний похід, і почалася правдива з турками війна, яка чим скінчиться, Бог відає». На цю вудку спіймалась більшість учених, вважаючи часом написання твору кінець 18 століття. Всі мовознавці стверджують, що твір написаний російською мовою, яку вживали на початку 19 століття. Але історики це непереконливо пояснювали тим, що списки переписувались на початку 19 століття, а первісний рукопис загинув. Учені не звертали уваги на те, що автор майже цитує відому байку Івана Крилова «Вовк і ягня» «Вина його (гетьмана Самойловича) підходить близько тої байки, в якій вовк винуватив вівцю за те, що вона скаламутила йому воду вниз тої річки, з якої зверху він пив». А ця байка надрукована вперше в 1808 році. Декабрист Олександр фон дер Брігген в жовтні 1825 року в листі до Кіндрата Рилєєва пише про свої наміри надрукувати «Історію Русів». Очевидно, що Рилєєв не міг би створити героїчний образ Івана Мазепи в поемі «Войнаровський» (1823 р.), не читавши звернення гетьмана до українського війська із «Історії Русів». Біограф К. Рилєєва, письменник К. Афанасьєв пише: «Брігген надіслав Рилєєву «Історію Русів». Нагадаємо, що полковник Брігген, одружившись із Софією Миклашевською, осе-

лився в 1821 році в маєтках тестя на Стародубщині та Глухівщині. В 1829 році Максимович подарував список Пушкіну, який привіз із Глухівщини. Отже, можна впевнено сказати, що «Історія Русів» написана вдесяти роки 19 століття на Стародубщині чи Глухівщині. На це вказує і те, що перший список знайдено в 1828 році в містечку Гриневі Стародубського повіту. Зазначимо, що дворянські роди Глухівщини й Стародубщини тісно пов'язані сімейними узами. Миклашевські, Марковичі, Ханенки, Туманські, Скоропадські мали маєтки в обох повітах, будинки у Глухові й Стародубі.

Нагадаємо, що українська ідея відродилася наприкінці 18 і на початку 19 століть (Семен Дівович, автор «Історії Русів»), і могла вона тоді відродитися тільки в освіченому середовищі верхівки колишньої козацької старшини, де ще добре пам'ятали часи Гетьманщини, де вкрай гірко жалкували про втрачені права козацької старшини. На той час таким місцем могла бути лише колишня гетьманська столиця — Глухів, де ще на початку 19 століття можна було відчутися дух Гетьманщини.

Особою, здатною вдесяти роки 19 століття написати «Історію Русів», на Чернігівщині міг бути лише Олександр Михайлович Маркович, історик, літератор, філософ, етнограф, педагог, громадський діяч. Перший і єдиний біограф О. Марковича, видатний український історик Олександр Лазаревський писав: «А. М. Маркович принадлежит к образованнейшим малороссиянам первой половины настоящего века... Фолианты дедовского «Дневника», находившегося в обладании Марковича, и небольшая книжка, полная теплого интереса к Малороссии, написанная безвременно погибшим братом его, должны были привлечь к былым судьбам родины и внимание Марковича. Так оно и было на самом деле». Лазаревський сам би дійшов до авторства Марковича, якби не стереотип, що панував тоді в науці — «Історія Русів» написана у 18 столітті.

Олександр Маркович народився 1790 року в селі Сваркове, що поруч з Глуховом. Марковичі — це славетний, козацько-старшинський рід, який дав Україні багато видатних діячів. Наприклад, його дід, Яків Маркович був генеральним підскарбієм, автором відомого «Щоденника». З 1799 по 1802 рр. навчався Сашко в селі Ярославець Глухівського повіту (маєток Кочубеїв) у абата Фромана, що приїхав із революційної Франції. Під час навчання добре вивчив французьку мову, ознайомився з творами французьких просвітників, мабуть, тоді розпочалось його вільнодумство. В юні роки він захоплений філософією Жан-Жака Руссо, але через 12 років вже насміхається з цього захоплення. В 1806 році Олександр закінчив Харківську гімназію, де здобув солідну освіту і досконало опанував російську мову. Він вступає на службу в Чернігові й там починає свою літературну діяльність, написавши «Смеси или Записки ежедневные (1806—1810)». Лазаревський писав: «Это не мемуары, не дневник, а размышления. Он много читал и много думал, причем выбор книг и те мысли, которые у него рождались при чтении, указывают, что это был человек, по-видимому, не имевший ничего общего со средой, в которой он жил... Это был юный философ, искавший истину... Уже одно появление такого человека среди полуобразованного малорусского общества начала настоящего века представляет любопытное явление... В Марковиче мы видим исключительного человека...». А Олександру було що читати. Його дід зібрав найкращу приватну бібліотеку в Україні, де, безперечно, були літописи Самовидця і Грабянки, «Разговор Великороссии с Малороссией» С. Дівовича, «Короткая летопись Малой России» В. Рубана... Вивчаючи бібліотеку і архів діда, юнак натрапляє на його що-

денник, який починається з невеличкої малоросійської хроніки з 1452 по 1715 рік, що написана гетьманом Павлом Полуботком. Знаменитий гетьман — це ж майже його прадід: батько першої дружини діда. З більшою зацікавленістю Олександр читає щоденник діда. Перед ним постає правдива, але неповна історія рідної країни з 1452 по 1767 рік. Мабуть, раптом прийшла йому думка продовжити справу «прадіда» і діда, притому вже стільки продумано про людське буття і про нещасну долю українського народу. Тоді стає зрозумілою причина його несподіваної відставки в 1812 році. Маркович поїхав в рідне Сваркове писати «Історію Русів». Ця його титанічна робота тривала по 1819 рік. Лазаревський писав: «После заметок 1812 следует семилетний перерыв (его литературной деятельности) и затем имеется несколько заметок уже за 1819 год». Тепер можна пояснити, чому про цей період його життя нічого невідомо. Лазаревський добре розумів, що Маркович не міг не писати в розквіті своїх сил, під час піднесення молодого духу: «А может быть перерыва и не было, а лишь затерялись или уничтожились тетради за это время».

З 1820 року починається громадська діяльність Марковича — він обраний глухівським повітовим суддею. Це були роки реакції, хоча праця над «Історією Русів» розпочалася під час реформ і піднесення суспільства після перемоги у війні 1812 року. Маркович, як розумна людина, відчув небезпеку, що підстерігає автора «Історії Русів». І він конспірує своє авторство — створює передмову, де згадує Георгія Кониського і Григорія Полетику, 1769 роком закінчує твір. Тим самим, мабуть, віддає шану своєму діду — начебто Яків Маркович відкладає перо перед смертю. А при необхідності можна було сказати, що рукопис знайшов у паперах діда. Крім того, можливо, він дає майбутнім дослідникам ключ для розгадки таємниці авторства. Опонент може сказати, що О. Маркович був занадто молодою людиною, щоб написати такий твір. Тарас Шевченко писав «Кобзар» в такому ж віці. Якраз і треба було мати яонацький максималізм, щоб написати такий сміливий твір. Отже, писалась «Історія Русів» молодою людиною, яка була, все ж таки, обмежена в історичних джерелах. Звідси і багато помилок, за які автору дорікають історики. Більш за все закидають авторові за вкрай героїчний образ Павла Полуботка і вигадане останнє слово Полуботка Петру I. Звісно, Маркович не міг не прикрасити образ свого «прадіда». Але останнє слово Павла Полуботка ймовірно передавалось від покоління до покоління в родині Марковичів, а можливо, воно було і в «Щоденнику» Якова Марковича. Переписавши ці рядки, Олександр Маркович, можливо, вириває для конспірації відповідні сторінки «Щоденника». Якраз у ньому немає лише тих сторінок, що стосуються Полуботка. Хоча є інша гіпотеза, що ці сторінки вирвав сам Яків Маркович. Очевидно, що писалась «Історія Русів» не в стилі для нащадків, навіщо тоді така конспірація. Потім О. Маркович показує рукопис своєму сусідові фон дер Бріггену, пояснюючи, що знайшов його в паперах свого діда. Напевно, прохав Бріггена не розголошувати походження рукопису. Олександр Брігген зробив два списки (можливо, і більше) для себе і для друга — поета Рилєєва.

Звісно, скептик про вищезгадане скаже, що все це просто збіг випадковостей. Якщо порівняємо життя Олександра Марковича і образ невідомого автора «Історії Русів», що створений в працях істориків, то побачимо лише збіги. Маркович цікавився особою графа П. Рум'янцева-Задунайського, позитивно оцінював його діяльність в Україні, як, до речі, і автор «Історії Русів». Олександр Маркович п'ять разів писав «Похвальное слово графу Румянцеву-Задунайскому», останнього разу в січні 1820 року. Можливо, у нього виникла потреба переосмислити більш об'єктивно особистість Рум'янцева після написання за-

вершальних рядків «Історії Русів», що стосуються графа. Автор «Історії Русів» негативно ставиться до «Рум'янцевського опису». З боєм показує народні страждання при описі. Під час опису від землевласників вимагали підтвердження на право володіння землею. Мало хто з поміщиків мав такі папери. На початку 20-х років Маркович був на межі розорення, постійно їздив до Петербурга на земельні тяжби. Можливо, все це було наслідком Рум'янцевського опису.

Ще в 1820 році Марковича хвилює особа Павла Полуботка: «...полковник Полуботко, который спокойствию и изобилию предпочел темницу, защищая права своего отечества..., конечно, был герой...». Це ж героїчний образ Павла Полуботка (навіть і Івана Мазепи) з «Історії Русів». Так міг мислити тільки палкий український патріот. Олександр Маркович по-справжньому любив рідну землю і українську культуру. В 20-ті роки він готувався продовжити «Опис Малоросії», незакінчену працю брата Якова, що передчасно загинув, збирав матеріал, багато міркував про спосіб життя, розумові здібності, вдачу, звичаї, мову українців.

Читаємо в енциклопедії «...Виникла («Історія Русів») в середовищі, козацької старшини, яка, обґрунтовуючи свої привілеї, виношувала думки про повернення гетьманства...». Маркович, як і автор «Історії Русів», цікавився правами та походженням українського дворянства. Він написав «Записки о дворянском сословии Черниговской губернии». Це дослідження і тепер не втратило наукового значення. Антикріпацька спрямованість «Історії Русів» не викликає сумніву. Маркович також активно виступав проти кріпацтва, пишучи, що кріпацтво ґрунтується на неправді. В 1852 році він подав до Петербурга записку з проектом визволення своїх селян. Цей проект не був підтриманий в уряді. Багато років працював він у різних комісіях з визволення селян.

Автор «Історії Русів» виступає проти деспотизму урядовців, що ставлять себе вище законів. У Марковича знаходимо: «Как будто есть на свете звание, которое дает привилегию нарушать законы?». Всі дослідники відзначають гуманізм автора «Історії Русів», його щире співчуття долі свого пригнобленого народу. Лазаревський писав: «Искренне человеколюбие Марковича чувствовалось всеми, в том числе и бывшими его крепостными». Як справжнього гуманіста, його хвилювали освіта і здоров'я простого народу, доля ув'язнених. В селі Сварковому за свій кошт утримував лікарню і школу. Ось що казав його кріпак: «...якийсь святий, всі до нього йдуть, хто хоче, він всякого приймає, розмовляє, навчає, допомагає, а коли кому яке горе — втішає. Люблять його люди так, що якби він приказав всім до одного йти в москалі — всі підуть, умруть за його».

Закінчивши це дослідження, вирішив знову перечитати «Щоденник» Якова Марковича. Привернула увагу малоросійська хроніка, яку склав сам Яків Маркович в 1725 році на основі козацького літопису. З хвилюванням відкриваю «Історію Русів». Неозброєним оком видно, що автор «Історії Русів» використовував цей козацький літопис, а, можливо, навіть цю хроніку. Чи знову це збіг випадковостей?

P. S. Ця стаття вже давно лежала в редакції, і раптом в журналі «Киевская старина» за 1893 рік натрапляємо на лист Андріана Чепи до Василя Полетики за 1809 рік: «...Я собрал многие документы, касающиеся нашего отечества, политические и исторические, общие и частные, в том числе некоторые сочинения, речи, произнесенные в собрании шляхетства малороссийских преимуществ и достопамятные письма незабвенного защитника малороссийских преимуществ покойного родителя вашего. Все это составило 14 книг в лист. Я, желая сохранить оные от едкости времени, отдал оные Якову Марковичу переводчику в Иностранной коллегии, который

начал писать Историю Малороссии и нечаянно (он) умер там и я лишился моих документов». Хитким місцем в побудованій нами теорії було — звідки Олександр Маркович взяв таку передмову твору. А зараз все стає ясным. Маючи чудову дідову бібліотеку, він знаходить ще в паперах померлого брата найкращу в Україні приватну збірку історичних документів. Як тут не написати історію України! Серед паперів були листи Георгія Кониського до Григорія Полетики, де перший пише, що надсилає йому деякі історичні матеріали. У каталозі музею Тарновського у Чернігові за 1898 рік є три листи Георгія Кониського до свого учня Григорія Полетики. Хтозна, можливо, ті самі, що тримав в руках Маркович. Видатний українознавець Василь Горленко, коментуючи листування А. Чепи й В. Полетики, наводить такий доказ авторства роменця Василя Полетики: «Во второй половине «Истории Русов», наиболее ценной и достоверной, есть описание бедствий, испытанных Ромном и роменцами после удаления шведов. Этот параграф написан с большой горечью и с подробностями, очевидно, взятыми из преданий, мог написать только местный человек, долго там живший и слышавший рассказы старожилов». Адаже Олександр Маркович — не тільки глухівчанин, але і роменець, Більшість маєтків Марковичів знаходилось не в Глухівському, а в Роменському повіті. Можливо, відомий їх предок прилуцький гендляр Марко був безпосереднім свідком цих подій.

